

H. Tomesz Tímea

Tabuk mentén – sértések, avagy a közlés határai

Hétköznapi diskurzusaink és a médianarratívák egymást kiegészítve teszik lehetővé, hogy információhoz jussunk, tapasztalatokat gyűjtsünk, amelyek aztán meghatározzák gondolkodásunkat, érzelmi világunkat. Silverstone azt állítja, hogy a média a tapasztalat szövete. „Úgy kell tanulmányoznunk, mint a modern világ egy társadalmi, kulturális, gazdasági és egyúttal politikai dimenzióját. Szemügyre kell vennünk jelenvalóságát mindenütt, továbbá összetettségét. Meg kell vizsgálnunk, hogyan járul hozzá ahhoz, hogy változó mértékben, de képesek legyünk értelmezni a minket körülvevő világot, és az általunk alkotott értelmezéseinket megosszuk embertársainkkal” (Silverstone 2008: 16).

A média hatását felderítő vizsgálatok, elméletek mindannyiunk által ismertek. Világos az is, hogy a médiahatás szoros összefüggésben áll a társadalmi rendszerrel, az azt alkotó társas viszonyokkal (Részletesebben lásd: Aczél 2008). Így nem elhanyagolható, hogy a médiatartalom közvetítése milyen korlátokhoz vagy éppen korlátlanságokhoz köthető. Melyek azok a tartalmak, témák, amelyek kerülendők, említésük etikailag helytelen? Mi tekinthető tabunak, egyáltalán mit értünk tabun?

A tabu fogalma, funkciói

A tabu konstruálódását eredetileg a vallásantropológia és a szociológia tárta fel. Ezek a klasszikus tabukonceptiók persze hozzájárulhatnak a mai nyilvánosság tabuinak értelmezéséhez. A 19. század végéig úgy vélték, hogy a tabu csupán a természeti népekhez köthető. Freud ismerte föl a neurózis okát kutatva, hogy a primitív népek lelkülete nagyban hasonlít a neurózisos beteg gondolatvilágához – ugyanis mindkettőben a tiltások által kiváltott félelmek, szorongások munkálkodnak, s ezek jellemzik a tabut is (vö. Bakró-Nagy 2008: 77). Freud úgy véli, hogy amennyiben valaki megérinti vagy megsérti a tabut, maga is azzá válik, tehát kerülendő lesz a többi ember számára. Kutatásai rámutattak arra, hogy a tabu olyan erősen él egy-egy társadalomban, hogy eszménnyé, hagyománnyá válik (Freud 1990: 23). Durkheim a tabut a valláshoz köti, azoknak a speciális rítusoknak a megnevezésére alkalmazza, amelyek nem előírják a híveknek, hogy „bizonyos hatékony cselekvéseket végezzenek, hanem megtiltatnak bizonyos cselekvésmódokat” (1912/2003: 277).

A különféle leírások alapján Frazer megkísérelte rendszerbe foglalni a tabu jelentését, s felhívta a figyelmet arra, nem csupán személyek, különböző cselekedetek és tárgyak tekinthetők tabunak, érinthetetlennek, hanem azok megnevezései is. A primitív ember ugyanis nem tudott éles határt vonni a dolgok és azok megnevezése között. Úgy gondolta, hogy a név és az azzal megjelölt személy vagy dolog között a kapcsolat egyszerre önkényes és ideális (1965: 131). Tehát a tabuk egy olyan csoportja is elkülöníthető, amely meghatározott körülmények, cselekedetek szóval történő megnevezését, a róluk történő beszédet tiltja. Bakró-Nagy Marianne megjegyzi, hogy ez a felismerés természetesen nem volt új keletű, hiszen a nyelvtudomány számára korábban sem volt ismeretlen az, hogy a mindenkori társadalmi közmegegyezésből következően olyan szabályokat is be kell tartani, amelyek meghatározzák, hogy adott szituációban miről hogyan szabad vagy célszerű beszélni, azaz előírták a kódhasználatot (2008: 78).

A mára általánosan elfogadható meghatározás szerint a tabu tiltást jelent, azaz olyan társadalmi jelenséghez kapcsolódik, amelyre tiltás vonatkozik. A tiltásnak mint szabálynak a betartását a társadalom kontrollálja. Papp Z. Attila (2005) a nyilvánosság reprezentációs modelljében képzelet el a fogalmat, s úgy véli, a tabusítás a közszférán belüli nyilvánosságot érintő tematizációk nem nyilvánossá tételének szándékát jelenti. Összefoglalva tehát a tabu egyfajta etikai határ, feltételezi a kimondható és kimondhatatlan kettéválasztását, sztereotípiákat mozgósít.

A tanulmány kerete nem teszi lehetővé a téma minden részletre kiterjedő bemutatását, ezért a tabuk közül most csupán egyet emelek ki, s a továbbiakban a kisebbség mint tabu témakörét igyekszem körbejárni.

A kisebbség mint tabu

Mindig is fontos volt, hogy saját csoportunkat – mindegy, hogy társadalmi kis- vagy nagycsoport – megkülönböztessük más csoportoktól. A csoportok kulturális-társadalmi jelentőségű kategóriák, amelyeket Durkheim (2003: 23) az ész megnyilvánulásainak, kollektív reprezentációinak nevezett. A társadalmi kategorizáció olyan tájékozódási rendszer, amely meghatározza az egyén helyét a társadalomban. A gondolkodás kerete, melynek elemeit az ember címkékkel látja el, a kategóriák tehát csak akkor léteznek, ha nyelvi címkékkel elláthatók (Bindorffer 2006: 10).

A kategorizáció egyik fajtája a sztereotípa is, hisz szimbolikus határokat jelöl ki, amely során egy csoportról, az azt alkotó tagok személyiségéről sémát alkotunk. A sztereotíp sémák hatással vannak tehát az észlelésre, befolyásolják a gondolkodást és a következtetések levonását. Allport (1999: 36) meghatározásában a sztereotípa „kategóriával társult túlzáson alapuló nézet”. Bindorffer Györgyi (2006: 15) elkülöníti a sztereotípiák egyéni és társas funkcióit. Úgy véli, az egyéni funkció egyik fajtája a kognitív, amely megkönnyíti a környezet észlelését, a másik pedig az értékfunkció, amely rámutat saját értékeinkre. A sztereotípa társas funkciójának tartja

a társadalmi okságot, amely komplex társadalmi jelenségekre ad magyarázatot, a társadalmi igazolást, amely tanúsítja a társadalmi igazságtalanságokat, illetve a társadalmi differenciációt, ez pedig a csoportok különbségeinek fenntartására szolgál.

A kisebbség (különösen egyes kisebbségek) egészen a közelmúltig tabuként kezelt téma volt a médiában. S itt most – a kisebbség fogalmának tartalmilag bővült, újraértelmezett jelentését véve alapul – nem csupán a vallási, nemzeti és etnikai kisebbségekre kell gondolnunk, hanem ide tartozónak tekinthetjük például a hajléktalanokat vagy a homoszexuálisokat. Ahhoz, hogy a kisebbség már ne számítson tabutémának, hozzájárulhatott az is, hogy a huszadik század második felében a kisebbségek joggyakorlásának biztosítása egyre hangsúlyosabbá vált, a magán-szféra több eleme a nyilvános önkifejezés része lett. Ami persze az ezekhez a csoportokhoz kapcsolódó – régebbi keletű, s amúgy is mélyen gyökerező – előítéleteket tovább erősítette, s a többségi társadalom reakció az egyes kisebbségi megnyilvánulásokra többnyire az elutasítás volt.¹ Persze a társadalomban tapasztalható előítélet jellege és foka az egyes kisebbségi csoportok esetében meglehetősen eltérő, általánosságban elmondható, hogy meghatározó eleme a közgondolkodásnak. Allport (1999: 38) a negatív sztereotípiák közül az etnikai előítéleteket tartja a legjellemzőbbnek, amely „megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben is. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja”.

Kisebbségek megjelenítése a médiában

Ha az elmúlt egy év médiaeseményeit sorra vesszük, láthatjuk, hogy a hírműsorok, illetve a politikai magazinműsorok tematikájában egyre gyakrabban szerepel kiemelt helyen, tehát magas hírértékkel bírva kisebbséggel foglalkozó hír, tudósítás, riport (a dunaszerdahelyi futballmérkőzés, a nagygyécsi gyilkosság, a miskolci rendőrkapitány román bünelkövetésével kapcsolatos kijelentése, Marian Cosma megölése, a tatárszentgyörgyi gyilkosság, szlovákiai nyelvtörvény).

Ezek a médiaüzenetek rávilágítanak a társadalmi konfliktusokra, ki is élezhetik, tovább is mélyíthetik azokat, valamint erősíthetik a kisebbséghez kapcsolódó sztereotípiákat. Egy idén megjelent közvélemény-kutatás szerint (Marján 2009: 3–23) a legerősebb előítéletek a cigányokat sújtják (az adatfelvétel még a veszprémi és tatárszentgyörgyi eset előtt zárult le). Korábban problematikusnak számított a kis-csoport megnevezése is – *cigány* vagy *roma*. Jobban meggondolva azonban nem maga az elnevezés az, ami sértő lehetett a csoport tagjaira nézve, hanem az, amit a többségi társadalom a megnevezéshez kapcsolt. Magával vont ugyanis egy negatív

¹ Az ORTT 2001-ben kutatást végzett, melynek során a kisebbségek elektronikus médiában való bemutatásának néhány diszkriminatív elemét kívánta feltárni.

konnotációt, s ennek hatására a kiscsoporthoz kapcsolódó témákat – és persze kifejezéseket – a tabukategóriák közé sorolta.

A társadalom tagjainak többsége a romákat különböző bűncselekményekhez – lopás, gyilkosság² –, illetve a szegénységhez kapcsolja, amihez társítják az igénytelenséget és koszoságot, s lényegében egyetlen pozitív jellemzőjüként említik a vidámságot s ehhez kapcsolódóan a jó zenei érzéket. Ezt az egyébként sem kedvező képet csak rombolta az edelényi polgármester elhíresült állítása, amely egyúttal tekinthető a korlátok nélküli közbeszéd szimbólumának is.

A tabuk a változások elutasításán alapulnak, hiszen azáltal, hogy szabályokhoz kötik a társadalmat (újságírókat), biztonságot adnak. A médiatartalom szabályozása többpólusú: a médiatörvény, valamint a média tartalomszolgáltatására vonatkozó alkotmánybírósági határozatok egyértelmű működési keretet biztosítanak, de ezen túlmenően egyéb útmutatást adó dokumentumok is korlátozzák, segítik az újságírók tevékenységét, hiszen a médiaágazat szereplői maguk is megfogalmazzák azokat a normatív követelményeket, amelyek működésüket, tevékenységüket meghatározzák. A kisebbségekre vonatkozó tájékoztatásról így határoz a törvény: „A műsor-szolgáltatás nem irányulhat semmilyen kisebbség, sem bármely többség nyílt vagy burkolt megsértésére, kirekesztésére, annak faji szempontokon alapuló bemutatására, elítélésére.” (1996. évi I. tv. 3 § 3.)

Ugyanakkor ezzel némileg talán ellentmondásban van a következő jogszabály: „A szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi.” (ABH 30/1992. V. 26.)

„A közhatalmat gyakorlók, illetve a közéleti szereplők tekintetében a való tények feltárását, még ha az alkalmas is e személyek társadalmi megbecsülésének csorbítására, minden esetben közérdekűnek kell tekinteni; annak mérlegelését nem lehet a büntetőügyekben eljáró hatóságra bízni.” (ABH 36/1994. VI. 24.)

„Az Alkotmány a véleménynyilvánítási szabadság megfogalmazásánál nem tesz kifejezett különbséget tényközlés és értékítélet között. A véleménynyilvánítási szabadság alapvető célja annak a lehetőségnek biztosítása, hogy az egyén mások véleményét formálja, meggyőzzön másokat saját álláspontjáról. A véleménynyilvánítás szabadsága ezért általában mindenféle közlés szabadságát magában foglalja, mégpedig függetlenül a közlés módjától és értékétől, erkölcsi minőségétől és többnyire valóságtartalmától is.” (ABH 36/1994. VI.24.)

Tabuk és hírérték

Ezek a – korábban tabuként kezelt – témák napjainkban a legnagyobb hírértékkel bíró eseményekhez sorolhatók. A hírérték a szűrés kritériumát adja.³ Aczél Petra sze-

² A válaszadók többsége hozzátette azt is, hogy félelmet keltők. Ez akár magyarázat lehet arra is, hogy miért lehetett tabutéma korábban a sajtóban, hiszen ha a klasszikus tabukonceptiókra gondolunk, a tabu a szent és a profán különválasztásán alapul, félelemből eredő tiltás.

rint a hírérték a szociokulturális kontextusnak, az információban közvetített esemény vagy cselekvés konfliktusosságának, a befogadás mint konfliktus nagyságrendjének, az információ (esemény, történés vagy személy) újdonságának következménye: vagyis annak a drámának, amely a hírekben végbemegy, és a befogadás következtében történik (2007: 39). Az, hogy mi alapján lesz valamilyen eseményből hír (a médiában megjelenő információ), már a tematizációs kutatások kérdésköre.

A közölt információk is szelektívek, a szerkesztők egy meghatározott értékrend szerint az eseményeket hierarchiába rendezik. A kommunikátorok által felállított értékhierarchia egyben jelentésalkotás is, meghatározza, hogy a bemutatott esemény milyen korábbi ismerethez kapcsolható. „A média hatalma e tekintetben abban rejlik, hogy a valóság olyan szerkezeti »kiszerelését« végzi, amely számunkra a világot meghatározza” (Tamás 1999: 139). Azáltal, hogy az újságíró a bemutatandó eseménynek valamilyen fontosságot tulajdonít, s elhelyezi azt a hírek között, kétségbe vonható az elfogulatlan, objektív tájékoztatás is. De egyre több kutatás kérdőjelezi meg azt az újságírótankönyvekben deklarált álláspontot is, miszerint a tájékoztató műfajcsaládhoz tartozó médiaüzenetek a valóságos eseményeket prezentálják tárgyilagosan, mindenfajta részrehajlás nélkül. Vagyis a hírek, tudósítások funkciója ugyan hagyományosan az információközlés, a hiteles tájékoztatás, a befogadók elvárása is ez, ezek mellett azonban a befolyásolás eszköze is lehet. Az esemény bemutatása ugyanis keretbefoglalással történik, azaz a médiaszövegekhez olyan tudásszervező struktúrák, sémák kapcsolódnak, amelyekben a befogadók értelmezhetik az eseményeket. A keretezéssel az újságíró elszigetelt ténydaraboknak adhat értelmet. Ha ezt megteszi, márpedig szinte elkerülhetetlen, elszakad a tiszta objektivitástól, s akaratlanul is elfogulttá tesz, torzít. A közlő tehát a saját szempontjai szerint szerkesztett szövegben újraalkotja a valóságot (Bajomi-Lázár 2006: 80).

Császi Lajos Cazneuve-t idézve megállapítja (2002: 159), hogy azok a médiaesemények, amelyek szokatlanok, például a katasztrófák vagy a bűntények, pont olyan események, amelyeket a primitív népek tisztátalannak és éppen ezért félelmetesnek tartottak, így az elhatárolás olyan rítusához fordultak volna mint például tabu vagy a karantén. A médiaüzenetek kollektíven megkonstruált normaként értelmezhetők, amelyeket a közösség tagjai egy adott időben érvényesnek tekintenek és valóságosnak fogadnak el.

³ Bajomi Lázár Péter összefoglalásában (2006: 79–83) a következő faktorok találhatók:

1. A negativitás mértéke: minél negatívabb egy esemény, annál inkább helye van a hírekben.
2. Valóidejűség: ha olyan érzést kelthet a hír aktualitása, mintha a közönség is részese lenne az esemény idejének.
3. Váratlanság: a szokatlanabb események nagyobb valószínűséggel kerülnek be a hírekbe.
4. Normasértés foka: minél deviánsabb egy cselekedet, annál érdemesebb a kiválasztásra.
5. Érintettség, közelség: minél több embert érint, annál fontosabb az esemény.
6. Érdekesség: a hétköznapi embereket különleges körülmények között megmutató esetek.
7. Rekordok.
8. Prominencia: az ismert emberekkel kapcsolatos események is fontos helyet kapnak a hírekben.

A tabu az ismeretlen veszélyeivel való szimbolikus kommunikáció egyik formája. A mai magyar médiára is igaz lehet az a megállapítás, melynek teljesülését Papp Z. Attila a romániai magyar kisebbségi sajtóra vonatkoztatva vizsgál, hogy a tabu az önkép védelmezője. Azaz minél pozitívabban akarja magát valaki megjeleníteni, annál inkább hallgat negatív tulajdonságairól, s minél több negatív tulajdonsággal szembesül, annál inkább szeretne a változásról beszélni. A negatív önkép tehát cselekvésre ösztönöz. A tabu tehát a médiában valószínű már csak az újságírók információhoz való hozzáféréseinek függvénye.

Felhasznált szakirodalom

- Aczél Petra 2008. Mi, a média. In: Káros médiatartalmak. Líceum Kiadó, Eger–DUE, Budapest.
- Aczél Petra 2007. A hír mint értékrend-reprezentáció. In: Andok Mónika (szerk.): A médiahír mint rítus. Líceum Kiadó, Eger. 32–43.
- Allport, Gordon W. 1954/1999. Előítélet. Osiris Kiadó, Budapest
- Bajomi-Lázár Péter .2006. Manipulál-e a média? Médiakutató nyár, 77–95.
- Bakró-Nagy Marianne 2008. A tabu születése. Előleg egy fogalomtörténeti elemzésből. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Uralisztikai Tanulmányok 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék. Budapest. 69–79.
- Bindorffer Györgyi 2006. Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Budapest, Balassi Kiadó. 9–35.
- Császi Lajos 2002. A média rítusai. Osiris Kiadó. Budapest
- Durkheim, Emile 1912/2002. A vallási élet elemi formái. L'Harmattan Kiadó. Budapest
- Frazer, James 1965. Az aranyág. Gondolat Kiadó. Budapest
- Freud, Sigmund 1912–1913/1995. Totem és tabu. In: Erős Ferenc (szerk.) Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások. Cserépfalvi Kiadó. Budapest
- Marján Béla (2009) Milyenek a cigányok? Közvélemény-kutatás a „cigánykérdésről”. In: Jel-Kép 2009/1 3–23
- Papp Z. Attila 2005. Keretizmus. A romániai magyar sajtónyilvánosság a kilencvenes években. Soros Oktatási Központ. Csíkszereda
- Tamás Pál 2001. A tematizációról. In: Horányi Özséb (szerk.): Társadalmi kommunikáció. Osiris Kiadó. Budapest
1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról. Forrás: <http://ortt.hu> (letöltve: 2009. november 7.)
- ABH = Alkotmánybírósági határozat. Forrás: <http://ortt.hu> (letöltve: 2009. november 9.)